

УДК [061.22Просвіта:372.41(075)(=161.2)]"1871"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2025.06.1419>

КРАЄЗНАВЧА ТЕМАТИКА У МАТЕРІАЛАХ ПРОСВІТЯНСЬКОЇ ЧИТАНКИ ДЛЯ АКАДЕМІЧНОЇ ГІМНАЗІЇ (1871)

Володимир ПАШУК

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3536-1848>

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича,
НАН України, відділ нової історії,
вул. Козельницька, 4, 79026, м. Львів, Україна,
e-mail: volparo@gmail.com

Досліджено краєзнавчий та етнографічний матеріал, вміщений у виданій львівським «Товариством «Просвіта» гімназійній «Читанці» 1871 р.». Передовсім розкриваючи аспекти передумови появи «Читаки», з'ясовано, що ця просвітня громадська організація, видаючи дидактичний матеріал — підручники та посібники — сприяла перетворенню Академічної гімназії у Львові на українську. Встановлено, що низка вміщених у ній статей (загальною чисельністю 15) стосувалася краєзнавчої та етнографічної тематики, які, щоправда, не були виокремлені в окремий підрозділ. *Актуальність* зумовлена відсутністю досліджень на вказану тему. *Метою* статті є з'ясувати тематику та спрямування краєзнавчих й етнографічних матеріалів, вміщених у гімназійній «Читанці». *Предметом* дослідження є краєзнавчі та етнографічні матеріали у вказаному виданні. *Об'єктом* — просвітня «Читанка» для Академічної гімназії. *Джерельною базою* дослідження є краєзнавчі та етнографічні матеріали, вміщені у відповідній «Читанці». *Методологію* дослідження склали загальнонаукові методи: опис, комплексно-структурний аналіз, синтез.

Встановлено, що особливість матеріалів полягала в тому, що вони не готувалися спеціально для цього альманаху, а були зібрані упорядниками з різних видань й належали різним авторам, що визначило їх зміст, характер та спосіб викладу матеріалу. Ймовірно, винятком була сама перша стаття «Руский край», яка, як можна зрозуміти, виконувала роль і заголовку, і в ній окреслено концепцію текстів, що мали чітко виражений краєзнавчий характер.

Ключові слова: Товариство «Просвіта», Читанка для Академічної гімназії, краєзнавчі матеріали, етнографічні матеріали, Опілля, Поділля, Верховина, Галичина, Харківщина, Степ.

Volodymyr PASHUK

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3536-1848>

Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher
of the Modern History Department,

Institute of Ukrainian Studies named after I. Kryp'yakevych
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
4, Kozelnytska St., 79026, Lviv, Ukraine,
e-mail: volparo@gmail.com

LOCAL LORE THEMES IN THE MATERIALS OF THE PROSVITA READER FOR THE ACADEMIC GYMNASIUM (1871)

The article examines the local history and ethnographic material contained in the gymnasium newspaper «The Reader» published by Lviv «Prosvita Society» in 1871. First of all, revealing the prerequisites for the emergence of «The Reader», it is noted that this educational public organization contributed to the transformation of the Lviv Academic Gymnasium into a Ukrainian one by publishing textbooks and manuals. It is established that 15 articles contained local lore topics, although they were not moved into a separate subsection. The relevance is determined by the lack of research on this topic. The goal is to find out the subject and determination of local history and ethnographic materials contained in the gymnasium newspaper «The Reader». The subject of the study is local history and ethnographic materials in publications. The object is «The Reader» as educational material for the Academic Gymnasium. The source of the study is local history and ethnographic materials contained in «The Reader». The research methodology methods are: description, complex and structural analysis, synthesis. It is established that the main feature of the materials was that they were not prepared specifically for this almanac, but were collected by compilers from different sources and belonged to different authors, which determined their content, nature and method of presenting the material. Probably the exception is the very first article «The Native Land» which also served as a title. It outlines the concept of texts that had a clearly expressed local history character. It is proven that the content of the articles that had a local history basis, was distinguished by different accents. The material concerned: information about individual regions — different areas of Galicia, which dominated, Southern and Ukrainian Slobozhansk; historical information about various monuments, ancient castles, mainly about their purpose and later state, that led to their destruction; important Christian shrines — Krekhiv and Hoshiv monasteries, as sacred places of pilgrimage.

Keywords: «Prosvita» Society, «The Reader» published by Academic Gymnasium, local history materials, ethnographic materials, Opillya, Podillya, Verkhovyna, Galicia, Kharkiv region, Steppe.

Вступ. Важливість зазначеної теми зумовлена тим, що вона сприяє вивченню низки ключових питань стосовно започаткування: видавничої справи в Україні, народною мовою на інституційному рівні, у т. ч. підручників та навчальних посібників для гімназії в межах діяльності громадської організації Товариства «Просвіта»; формування вітчизняного краєзнавства та етнографії шляхом публікацій відповідних відомостей народною мовою у дидактичних посібниках. Важливим з цього погляду є те, що вміщений у зазначеному виданні наратив стосувався описів і краю, і його населення, включаючи характеристику видів занять мешканців окреслених місцевостей, відзначаючи їх регіональні особливості чи відмінності. Оскільки предметом дослідження є вміщені у «Читанці», призначені для першої української гімназії, відповідні матеріали, то важливо з'ясувати передумови її появи та призначення.

Актуальність анонсованої теми зумовлена відсутністю досліджень «Руських читанок для низших клас середніх шкіл» [11]), підготованих і виданих «Просвітою» (в двох частинах) у 1871 р., та вивченням їх організаційного й дидактичного значення у процесі творення національної гімназійної освіти, тобто середнього шкільництва в Галичині. Конституційні реформи в Австрії й часткова федералізація імперії й автономізація Галичини визначили зміни в освітній сфері. Внаслідок цього майже всі гімназії у тому східному регіоні, завдяки активним діям польської політичної еліти, стали польськими. Правда не всі. Дві (у Бродах та Львові) залишилися німецькими, а в нижчих класах львівської Академічної гімназії запроваджено українську, яку, за тодішніми означеннями, називали руською — мову навчання. При тому Відень застеріг львівських русинів, коли будуть відповідні підручники й викладачі, то у перспективі й старші класи цього закладу можуть бути переведені на народну мову навчання. Зрозуміло, що за тих умов дії Австрії повинні були бути підтримані й продовжені самими галичанами. Відповідно наявність підручників, написаних народною мовою, була вагомим передумовою для остаточного перетворення Академічної гімназії в українську. Відтак друк відповідних дидактичних матеріалів засвідчив започаткування формування національної середньої освіти, що стало вагомим кроком до постанови в майбутньому власної вищої школи.

За тих обставин, започаткувавши друк підручників та посібників для єдиної (хоч і частково) української гімназії, «Просвіта» взяла на себе функцію творення дидактичної основи для досягнення потрібного результату в цій справі. Відтак Товариство в короткому часі підготувало й випустило у світ низку підручників та посібників, одними з яких були читанки, які мали, серед іншого, виконати кілька важливих завдань — дати матеріал для уможливлення запровадження й вивчення предмету українська мова й література, оскільки складали основу для вправлення у читанні учнів, також це забезпечувало запровадження народної, тобто української мови як навчальної в гімназії, та реалізацію процесу перетворення її в національний шкільний заклад. Крім того, це дозволяло доказати реальним чином, що існувала писана народною мовою література, що було за тих умов важливим аргументом, основою для обґрунтування доцільності формування самої національної освіти.

Вміщені у цьому альманасі матеріали різнилися за характером, тематикою, змістом, формою викладу та спрямуванням. Частина з них, що охоплювала 15 публікацій (пронумеровані послідовним, від 102 до 116, нумеруванням), мали чітко виражений краєзнавчий та етнографічний характер, що складає предмет нашого наукового зацікавлення. Доречно відзначити, що вони не були виділені в окремий підрозділ із звичним заголовком. Однак їх об'єднувала спільна тематика, що стосувалася краєзнавства та етнографії й статті були вміщені у відповідній послідовності, в одному масиві, де перша стаття під промовистою назвою «Руский край» [2] виконала роль заголовку, що у підсумку робило їх цілісною складовою частиною «Читанки», яку доречно виділити, хоч і в умовний, а, все ж, окремий тематичний підрозділ. Доцільно відзначити, що розвідка є складовою частиною масштабнішого дослідження вказаного просвітянського дидактичного видання, яке складалося з двох основних частин та низки розділів та підрозділів з різноманітним тематичним виразом, що охоплювало 464 сторінки. Це передбачає теоретичне виокремлення окремих тем, тематик для детального та всебічного вивчення їх змісту, форми викладу, спрямування, особливостей.

Метою розвідки є: з'ясувати тематику та спрямування краєзнавчих й етнографічних матеріалів, вміщених у гімназійній «Читанці». Відтак завдання-

ми є: виявити, охарактеризувати статті краєзнавчого та етнографічного характеру, їх зміст, форму викладу, особливості та значення у вказаному виданні. Доцільно відзначити, що оскільки аналізований матеріал належить до маловідомих й не вивчених, то важливим завданням є застосування належного опису досліджуваних публікацій. Предмет дослідження складають краєзнавчі та етнографічні відомості, вміщені у зазначеній «Читанці». Об'єктом є «Читанка», видана Товариством «Просвіта» для Академічної гімназії у 1871 році.

Історіографія теми, враховуючи її невивченість, відсутня. Автору цих рядків належить публікація [3], в якій окреслено передісторію появи у видавничому портфелі Товариства підручників, та цього дидактичного видання, призначених для першої української гімназії у Львові, та охарактеризовано матеріали, вміщені у першій частині вказаного посібника, які не складають предмет цієї розвідки.

Відтак визначальним джерелом для дослідження нашої теми є краєзнавчі та етнографічні матеріали, вміщені у вказаному виданні. Вони дають змогу окреслити зміст публікацій, їх характер, спрямування та спосіб реалізації закладеної концепції цієї частини зазначеного альманаху.

Основна частина. Перша стаття, що стосується вказаної теми, — «Руский край» [2], виконала, фактично, заголовну функцію (хоч ця частина текстів не була виділена в окремий розділ чи підрозділ), оскільки у ній вказано, яку саме етнічну територію планували окреслити автор та упорядники альманаху в наступних публікаціях цього видання, пов'язаних спільною тематикою. Про це свідчить її зміст та спрямування.

Вже в перших рядках, визначаючи критерій та природні межі території, яку названо «Руским краєм», вказано, що це «країна, котру русини замешкують», і що вона така велика, «як нинішня Франція» [2, с. 286]. А далі, окреслюючи її географічні кордони, засвідчено, що вона сягає «Від ріки Вислоки аж по Дон, від Прип'яті і Середнього Дніпра, аж по Карпати і по Чорне море розпростираються границі русинів» [2, с. 286]. Далі подано характеристику нашої землі, насамперед відзначаючи її багатство, родючість, плодоносність, що було важливим для успішного ведення рільництва, тваринництва, бджільництва, лісництва, полювання, рибальства, а

також вказано на наявність різних корисних копалин, передовсім покладів солі та заліза. У підсумку наголошено: «Словом, країна медом та молоком текуча» [2, с. 286].

У подальшому характеристика рідної землі пов'язана з трьома головними річками, які впадали в Чорне море, якими були: «Дністер, Бог і Дніпро» [2, с. 287], та дещо меншими, але добре відомим в країні. Ймовірно, для обґрунтування такого підходу відзначено важливість водних артерій для життєдіяльності людини, зокрема для ведення господарства, торгівлі, у т. ч. для транспортування товарів до Чорного моря, що сприяло в давнину забезпеченню краю достатку. У цьому зв'язку згадано й старі часи, коли «і русин мав свою торгівлю на Чорнім морі, мав і достатки тай багатства...» [2, с. 287]. Також, для ширшої характеристики рідного краю, відзначено витoki найбільших рік та їх притоки.

Подальший матеріал стосувався, що було відзначено автором тексту, детальнішого викладу характеристики, дещо узагальненої, краю, спираючись на вказані ріки, виділяючи їх притоки та міста, що були розташовані на їх берегах. Й першою, на яку звернено увагу, була ріка Дністер. Відзначено, що початок вона бере на Самбірщині як невеликий потічок, й далі течія, спрямовуючи свій хід на схід, вбираючи в себе дрібніші річки, перетворюється на повноводу ріку, русло якої згодом повертає на південь й впадає у Чорне море поблизу м. Білгорода. Далі названо притоки Дністра: Золота Липа, Стрипа, Серет, Збруч та Свіча, Ломниця, Бистриця, Стрий. Загадано, що колись «Дністром сплавляли русини... збіжжя, худобу, дерево, камінь до Чорного моря» [2, с. 287]. Перераховуючи важливіші міста, найпершим згадано, що «над самим Дністром лежить Галич, колись-то столиця Галицько-руських князів, слава з багатств своїх, стрійна в церкві, й оборонний замок, цвітуча торгівлею і свободою міщанської життя. О Галича стіни крушилися нераз неприятельські списи, о него покушались сторонні князі і народи, завидували його щастю, трепетали перед його могутністю і силою» [2, с. 287]. Поряд з цим відзначено й зміни, які відбулися в подальшій історії та вказано на їх характер. Відтак зауважено, що «Нині Галич мале зубожіле містечко. Лиш Дністер величавий пливе як давніше по-під Галича стіни, а розвалини старого замчища поглядають з гори сумно

на нужденних потомків давньої величі й слави» [2, с. 287]. Очевидно, в цьому фрагменті тексту автор прагнув подати не лише короткі історичні відомості про колишню славу політичну минувшину, а, передусім, хотів наголосити на її величі, могутності та заможності предків тогочасних галичан. А також підвів читача до усвідомлення контрасту між колишніми гараздами, коли була своя потужна держава русинів і краєм управляли свої князі, й скрутним тогочасним становищем, коли він був під владою чужинців. Після історичного відступу перераховано розташовані над Дністром міста — Жванець, Ушиця, Балта, Хотин; а над Липою — Підгайці, над Стрипою Бучач, над Серетом Збараж, Тернопіль, Тереховля, відзначивши, що це була столиця руських князів тощо.

Дещо в менших масштабах подано опис ріки, яку названо в тексті «Бог», відзначивши, що вона випливає на схід від ріки Збруча» [2, с. 288] й несе свої води до Лиману над Чорним морем. Далі лише перелік низки міст, розташованих на берегах цієї ріки — Межибори, Пилявці, Вінниця, Брацлав, Умань та ін.

Незрівнянно більшу наведено характеристику Дніпра. В перших рядках наголошено, що «Дніпро-Словутиця, осередок і колибель Русі» [2, с. 287, 288], та «Середня течія Дніпра з його багатими допливами обіймає країну, котра по нинішній день називається Україною» [2, с. 288]. Відзначено, що саме на цих теренах розвивалася козацтво. Подаючи опис течії від витоків до гирла спочатку інформовано, що «Дніпро випливає з глибокої Русі й пливе зразу ... в полудневім прямуюванні» [2, с. 288], згадуючи Дніпрові гори та пороги, де була колись козацька Січ. Також названо й притоки — Стир, Горинь, Случ, Овруч, Тетерів, Жовті Води, Десна, Сула, Ворскла та ін. За звичним підходом названо й розташовані над цією рікою міста. Передусім наголошено, що найважливішим із міст, що розташовані над цією рікою, був Київ: «голова й серце Русі, колись то столиця Великих князів» [2, с. 289]. Відзначено, що хоч невідома дата його заснування, але за версією автора його початки могли сягати античних часів, коли греки осідали над Чорним морем, де панували скіфи. Відтак припущення: «Такою грецькою осадою мабуть (був. — В. С.) і Київ» [2, с. 289]. Після того — історичний відступ, в якому окрес-

лено давню, що сягала тисячу років подію, коли до Русі прибув Рюрик, і що «Київ вже тоді був місцем торговельним, багатим, великим, з горожансько-республіканським устроєм» [2, с. 289], що його могутність, слава піднялися ще більше, коли «Володимир Великий прийняв християнську віру (987 р.)». [2, с. 289]. Хоч дата на один рік відрізняється від загально прийнятої (988 р.), однак такий матеріал свідчив про поінформованість автора про минувшину рідного краю. Відзначивши, що це позитивно вплинуло на подальший розвиток держави, автор це аргументував тим, що князь спровадив з Візантії будівельників, художників, різьбярів, золотарів та інших ремісників, внаслідок чого постали, передусім у стольному граді, величаві, покриті золотом церкви, світлі палати та ін. Крім того, названі розташовані над Дніпром міста — Любеч, Трахтемирів, Переяслав, Канів, Богуслав, Черкаси, Кодак (при чому відзначено, що це була фортеця, споруджена поляками для контролю над козаками), Херсон та ін. Також названо міста, розташовані над притоками Дніпра — над Стиром Чарторийськ, Луцьк, Берестечко, Броди; над рікою Горинь — Олесько, Острог та ін.

В умовній завершальній частині цієї статті відзначено, що крім названих великих рік варто згадати інші ріки, які «хоч по чаті приналежать нашій землі» [2, с. 290]. Це — Прут, Черемош, які випливають з Карпат та впливають у Дунай, відтак у Чорне море та названо розташовані над ними міста — над Прутом Коломия, Снятин, над Черемошем Кути. Сян і Буг, відзначено притоками Вісли, яка впадає у Балтійське море й «приналежить не нашому краю, а Польщі, то однак ж над Сяном і Бугом від давніх давен осадилися русини, і задля того Сян і Буг можна назвати руськими ріками» [2, с. 290]. Зазвичай названо міста, розташовані на вказаних річках — Сянок та Перемишль, що колись, на що звернено увагу, був столицею удільних руських князів. Також згадано «Львів, заложений через Льва, сина руського князя і короля Данила, нині столиця Галичини. Недалеко від Львова лежить село Звенигород, колись столиця удільних руських князів... Белз, також столиця удільного руського князства, і Холм, колись то слава кріпость і столиця короля Данила, куди він з Галича був перенісся» [2, с. 290].

В кінцевому абзаці наведено узагальнений перелік історичних руських земель. Відтак вказано: «Велика

руська країна була поділена з давен-давен на поодинокі області або землі...: «Покуття по правім боці Дністра аж по Карпат; 2. Волинь, край над Бугом, Стиром, Горинем і Случом; 3. Поділля, край над допливами Дністра по лівім його березі аж до ріки Бог; 4. Україна, край по обидва боки середнього Дніпра і його допливів» [2, с. 290]. Поряд з цим згадано сусідні краї, які межували з руським краєм — Росію, Польщу.

Загалом у статті містилися передусім матеріали, головню, географічного характеру, що стосувалися коротких довідок про ріки та розташовані на них і на їхніх притоках міста, а також історичні відступи, що стосувалися політичної минувшини Русі, які потрактовано з позицій високої оцінки і руської держави, її могутності, багатства, слави, захоплюючись її можливістю, здатністю успішно протистояти нападам чужинців. Відтак у цьому першому матеріалі, у загальному вимірі, окреслено етнічні території України та її складові частини, зокрема Галичини, і Наддніпрянщини, щоправда, без широких коментарів, чи уточнень, пояснень. Основна увага була зосереджена на ріках з їх притоками та розташованими на їх берегах містами, з — у певному сенсі — розлогими, з огляду на невеликий обсяг статті, історичними коментарями з політичної історії Русі княжої доби.

Крім того, що ця перша стаття, фактично, була заголовною й передувала низці публікацій, які за змістом відповідали цій назві, також у ній було окреслено й концепцію підбору й викладу краєзнавчого матеріалу, вміщеного у наступних публікаціях. Вона включала визначення етнічного чинника як критерію, за яким відповідні землі віднесено до етнічної території, оскільки на них з давніх давен проживали русини-українці. Також перераховано, щоправда, у дещо загальних рисах, складові частини руського краю та звернено увагу на вітчизняну політичну історію українських земель. Тобто концепція передбачала виклад географічних та історичних відомостей, які окреслювали етнічну територію русинів та свідчення про їх власне, славне політичне минуле. Це було одним із перших, менш-більш повним, в певному сенсі цілісним, викладом етнічних територій, із зазначенням їх меж, — українців — у виданнях Товариства «Просвіта». Тобто в цій першій публікації було окреслено і характер краєзнавчих матеріалів, і концепцію їх підбору та подачі, а також це було свідченням тогочасних уявлень про етнічні землі українців.

Наступні, вміщені у цій частині «Читанки», об'єднані спільною тематикою, тексти були реалізацією цієї концепції й складали цілісну тематичну групу. При тому доцільно відзначити, що вони хоч і позначені спільним змістовно-тематичним спрямуванням, однак різнилися за окремими темами, способом їх викладу. Це дозволяє вказані публікації згрупувати в кілька умовних блоків, кожен з яких мав свою особливість та відповідне спрямування чи то за змістом, чи формою викладу.

У наступній, і другій за порядком, статті «Забитки старини на Руси» [4] того ж автора звернено увагу на термінологічні визначення, що позначали місцевості, які мали географічну чи історичну важливість. Цим урочищам, городищам пояснюється їхня сутність та дана їм лаконічна характеристика. Зокрема відзначено, що городища — це руїни «давніх городів т. є. оборонних місць де предки наші» [4, с. 291] за допомогою тогочасних засобів — засіків, ровів та валів — створювали відповідні для того часу фортифікаційні споруди, призначені для захисту й оборони від ворогів. Також згадано й замчища, які були свідченням «рускої долі» [4, с. 192].

Кілька наступних статей авторства М. Устияновича — за допомогою художніх методів, застосовуючи розповідну форму знайомили читачів з Карпатами та їх окремими місцями — з розташованою у Бескидах горою, яка мала назву «Гостра Кічирка», про особливості її лісового покриву [5]. В іншій йшлося про джерело, яке витікало з печери, в якій, як було відзначено свого часу, переховувалися опришки, яке мало назву «писана керниця», а розташована біля неї полонина, яка «прибрала по минувших на ній подіях прізвище Довбушової гори, або просто Довбушівки» [6].

Стаття «Водоспад Прута коло Дори» (зазначено: «З “Зорі Галицької”») знайомила читача з околицями містечка Диятина, навколишніми краєвидами, природнім явищем — водоспадом, сусідніми селами. Пишучи про с. Микуличів, знову згадується про відомого карпатського месника, оскільки те місце, за твердженням неназваного автора, було улюбленим місцем відвідування «славного розбійника Довбуша», про який тамтешній люд зберігає багато оповідок, переказів [7].

Наступний текст «Красота Верховини» [8], як низка попередніх, написаний у художній манері, про

що свідчать перші його рядки: «Ах як-же то красно, як-же то наповидно в нашій Верховині! Не виповісиш, не випишеш, хоч би говорив величавим шумом моря, шептав мягкими грудьми легота, лебедів щебетамися солов'я, писав всіма красками світу. Куди оком вернеш, всюди ненаглядна радість, необмежена величина!» [8, с. 296]. Далі у такому ж емоційно-піднесеному стилі описані луки, ліси, пасовища, річки, трави, квіти, людські садиби. І «...все веселе, все гарне, все легке, всюди життя б'є повними жилами, кипить, гуляє радісно, свobodно, як з нир жива водичка» [8, с. 296]. Далі метафоричний опис гір, що подані як «велети землі» [8, с. 297]. Це ода красі Верховини, її природи, а саме гір, лук, річок, чому присвячено весь текст від першого до завершального речення. Промовистим був вираз захоплення красою цієї частини рідного краю: «Ах як же то красно, як наповидно, як величаво в нашій Верховині!» [8, с. 297]. Цей текст не мав ознайомчого характеру, в ньому не названо конкретних місцин. Це возвеличення Верховини, краси її природи, де в основі прагнення автора — передати читачам своє захоплення цим гірським краєм. Загалом окреслені тексти мали не лише ознайомчий інформаційний характер, а естетичний, який мав привести не тільки до знайомства з тими теренами, а й до захоплення рідним краєм.

У наступному матеріалі, «Від Зборова до Львова» [9], що мав інший, інформаційний вираз, автор знайомив читача з Опіллям та природною границею, яка розмежовувала його із західними від нього теренами Галичини. У перших реченнях, подаючи географічні межі опільського краю, зазначено, що цей край займав територію, «котра простирається вздовж рівнин теперішнього Станіславського та Золочівського округу — від Дністра, аж по джерела Бугу. Країна тая становить перехід Галицького Підгір'я в Поділля» [9, с. 297]. Далі, подаючи характеристику цього регіону, наголошується, що в ньому поєднувалися горбиста місцевість з долинами, а також що вона вирізнялася гарними врожайми збіжжя та лісами, яких не було на Поділлі. Відзначено характер ґрунту, в якому «глина м'язька, покрита досить ще грубою верствою землі» [9, с. 298], що не сприяло розведенню садовини.

В подальшому, окреслюючи особливості краю, що простягався від Зборова до Золочева, вказано, що вже біля Золочева «почву творить вапняк грубший

пісковатий і біла глина (крейда)...» [9, с. 298], а за селом Івачевом починалася лісиста місцевість, в якій переважали бук та граб. Також звернено увагу на гірське пасмо Вороняки, та вказано, що місцеві жителі відрізняються від мешканців Опілля передусім одягом. Характеризуючи цю територію, яка складала природну західну межу Опілля, названо види господарської діяльності людинності, зумовлені браком орної землі та не високою її родючістю, що спонукало мешканців до пошуку додаткового заробітку «рукодільям колодійським та сокерничим (ймовірно, колісництвом, виготовленням возів [10] та теслюванням [12]), або виходили на жнива в опільські і подільські сторони» [9, с. 298]. Цей вид заробітку мав свою назву «вогул», який тривав від 20 липня до 1 жовтня [9, с. 298]. Вказано, що заробітчанин за той час міг заробити 5—6 кіп збіжжя і півтора рейнського на чоботи і страву [9, с. 299]. Жінка ж заробляла в половину менше.

Далі лаконічний опис Золочева, який включав згадку про замок, «поставлений за короля Собеського плінниками турецькими та татарськими» [9, с. 299]. Описуючи дорогу від Золочева до Львова, відзначено, що «Перше село по тій дорозі Княже. Тут уродився (р. 1811) святої пам'яті наш перший галицький поет — сердечний Маркіян Шашкевич» [9, с. 299]. Доцільно відзначити, що ця інформація не відповідала реаліям, оскільки, як загально відомо, М. Шашкевич народився у с. Підлися, а у Княжому його батько був парохом. Даючи оцінку славному галичанинові, автор відзначив, що «Маркіян розбудив дух народний руский межі своїми галицькими родимцями, він показав стежу, котрою ступати належить, щоби принести щастя рускій родині» [9, с. 299]. В подальшій оповіді відзначав упорядковані подвір'я селян у с. Балучині, згадав населений пункт Глиняни, що колись був резиденцією старостів польських. Згадуючи приміські села біля Львова, автор відзначив, що їхній одяг відрізнявся від одягу мешканців Опілля та Поділля, що «сорочки носять довгі, поверх штанів», що місцеві люди відзначалися заможністю. Завершив автор розповідь згадками про горбисту місцевість Гологори і що «межі ними і східним раменем Гологір лежить славне місто Львів» [9, с. 300]. Ця стаття мала дещо більший обсяг, ніж попередні, носила інформативний характер й у лаконічній формі знайомили читача з Опіллям, з при-

родною межею, яка відділяла його від західної частини Галичини — Золочівщини. В основному увага була звернута на характеристику місцевості та людей, зокрема подано особливості їхнього одягу та заробітків. Також, як і в попередніх матеріалах, звернено увагу на історичні факти. Відтак згадано видатну історичну постать — М. Шашкевича та про золочівський замок. За стилем написання нагадувала подорожні замітки.

В такому ж стилі й того ж автора був наступний матеріал краєзнавчого характеру «Перемишль» [12]. Передусім відзначено, що «Перемишль належить до найдавніших міст західної Руси, о котрім вже Нестор літописець згадує, зачисляючи його до «Червенских городів» [12, с. 300]. Далі лаконічні історичні відомості, за якими місто було під владою то руських, то польських князів, витримувало облоги. Відзначено, що старовинний замок з двома баштами надавав місту поважного вигляду. Далі огляд замку та відтворення уяви оповідача про колишні баталії, які вирували коло цих стін та, як контраст, звернено увагу на мирне життя й безпеку, яку становила тогочасна дійсність: «перегомоніли чвари, перекипіло пусте, величає чванство — і тепер мирно тут ходять плугатар за плугом; ніхто не займе його худоби з пашних ярів, ніхто не прожене з по-над него співучого жайворонка. На Сяну чути веселі пісні керманичів» [12, с. 301]. Згадано джерело зі, як наголошено, здоровою водою. Далі опис міста. Звернено увагу на його частини — Підзамче, Підгір'я, де знаходилася «престольна церква» [12, с. 302]. Згадано пов'язаних з нею відомих церковних діячів русинів — Іоанна Лаврівського, засновника архикафедральної бібліотеки та Іоанна Снігурського, який відзначився своїми справами на користь руського народу — заснував школу для вчителів і дяків та друкарню для «русского собору крилошан» [12, с. 302]. Далі названо іншу частину міста — Владиче, на передмісті якого згадано другу руську церкву, а також латинський кафедральний костел. На завершення зауважено, що Сян ділив місто на дві частини — власне на місто та передмістя. Згадано також залізничний вокзал та жіночий монастир бенедиктинок на Засянню. Ця стаття, як і попередня, написана за звичною схемою: опис міста, звернення уваги на визначні місця, історичні пам'ятки та згадки про видатних українських церковних діячів.

Наступна публікація: «Подорож через Сяноцьке» [13] того ж автора, також мала характер подорожніх заміток й була продовженням попередньої оповіді. Відзначивши, що подальший свій рух автор спрямував проти течії Сяну, перераховував населені пункти — Динів, Медика, в якій згадав зразкову школу для городників та розсадник, де налічувалося більше як 6000 рослин з різних чужих країв. Далі відзначив, що його шлях «Угорським трактом» [13, с. 303] був спрямований на Сяноцьке. Відзначив, що значну частину вказаної території займали Карпати, що ґрунти скелясті, багаті на ліси, в яких домінували сосни та ялиці. Згадано населені пункти Кривче, Бабинці, Дубецько над Сяном, Динів, де відбувався ярмарок, який відрізнявся від тих, що проводилися на Опіллі, меншою кількістю збіжжя та більшою кількістю ремісничих виробів, зокрема полотна. При цьому автор зауважив, що «Люди здалися мені марнішими з лиця й статі», що «...у західній стороні Сяноцького околу мішані жителі — русини і поляки, і зарівно говорять по руски і по польски» [13, с. 303]. Дальша дорога з Динова до Сянока вела лісами, в яких переважали сосни і ялиці. Села віддалені одне від одного, а ґрунти складалися, головню, з червоної глини, лише поблизу с. Юравець зустрічалися помітні чорноземні обшари. Сянок, як відзначено, розташований на пагорбі над Сяном. Згадано старовинний замок, вали й рови. Далі дорога вела до Добромиля, який був розташований на відстані 6 км від Сянока. Згадано, що біля міста знаходився монастир Василіан та розвалини укріпленого замку, та що «Славилися це місто колись вченими людьми і великою друкарнею» [13, с. 304]. Відзначено поклади заліза, нафти. Подальший опис подорожі — згадано Хирів та Старе місто над Дністром, де розвинена торгівля кожухами та гончарством, яка майже вся «перебувала в руках руских міщан, котрі своїм убором і любов'ю свого обряду додержують пам'ятку давніших часів» [13, с. 304]. Наголошено, що на Самбірщині люди розмовляли «чисто по руски, з добрим наголосом» [13, с. 304]. Також автор відзначив красу природи навколишніх місць, свіжість повітря. Згадано селище Спас та розташований на горі василіанський монастир, «у котрому часто пересиджував князь Лев Данилович зі своєю удалою дружиною» [13, с. 305]. Завершення подорожі та розповіді — у с. Лужку над Дністром. Опи-

суючи красу краєвидів, автор порівнював із Швейцарією, відзначивши, що «Верховина наша стане нам і за славу Швайцарію» [13, с. 305].

Фактично, наведені матеріали — це подорожні записки, які охоплювали територію від Зборова до Львова, Перемишля, Сянока, Добромиля, що поєднувалися з оповідями та характеристикою місцевості, ґрунтів, населених пунктів, опис місцевих мешканців, їх господарською діяльністю і видами заробітків. Також атрибутивним були історичні відступи, пов'язані з певними історичними пам'ятками та визначними особистостями.

Наступна публікація — «Гошів» [14] — мала дещо інший характер. Вона написана в стилі розповіді прочанина про свою подорож на відпуст до вказаного у заголовку відомого місця прощі. Матеріал відзначався помітним використанням художніх підходів щодо описів, передовсім природи, власних вражень, які складали основну частину тексту.

Вже на початку автор ознайомив читача з характером своєї подорожі та місцевістю, якою йому довелося мандрувати. Відтак писав: «Гостинцем з містечка Долини у Стрийським ішов і увидів село, та славний помежи нашим народом монастир Гошів над рікою Свічею» [14, с. 305]. Далі, описуючи дорогу, перераховував села Деболівку, Новоселицю, Мизунь, Велдіж, Брачків. Окреслюючи свої враження від місцевості автор у дещо гіперболізованому, метафоричному форматі зазначив, що «був се вид так чудесний, що майже з годину стояв я наче той стовп дорожній, та було-б здалося кожному, як би мя тоді увидів, що ціла душа моя сидить у оці...» [14, с. 306]. Те ж стосувалося й опису місцевості та населених пунктів. У цьому зв'язку автор відзначив, що перед ним «тягнувся гостинець як стежка... аж під гору, по лівій села рускі Княжолука, далі Витвиця... за нею гори одні понад другі вище та вище вершаться» [14, с. 306]. Далі дорога вела через березовий лісок, до с. Тяпче, а потім і сам Гошів. Після того — опис монастирської гори, відзначено мальовничі краєвиди ріки Свіча.

В подальшому вказано на велику кількість прочан, які йшли на відпуст. Далі емоційні переживання та враження від краєвидів та самої подорожі: «Я перейшов наче благословенну яку країну, і сам не спостеріг, коли... станув під горою на мості» [14, с. 306]. Далі, знову відзначивши велику кількість

прочан — «йшло тільки люду, що годі було обминутися», — автор звернув увагу на прохачів, якими були «то старці, то драби, то прошаки, то каліки: одні просять, другі співають з лірами побожні пісні, треті шепчуть молитви» [14, с. 307], і що паломники не обминали увагою прохачів та давали їм милостиню. Після того — лаконічний опис церкви, зазначаючи її величавість, просторість та світлість. Крім того, описуючи випадки, які трапилися в тому часі, автор, зокрема, згадав жебраків та суперечки між ними, взявши за основу пояснення одного із прочан, окреслив їх характерні риса та відмінності. Гадя, до якого звернувся автор за роз'ясненням, що крилося за різними назвами прохачів, пояснив, що «Прошаки, то, видите, такі, що з роду... жебраки, жебрацькі діти; каліки, хоч би й не конче зо всіма каліки справдешні, то от такі, що з сільського люду, зубожіли або нуждою притиснені просити; драби, то... нероби, ніякі, злодії... на старі літа по хатах лазять, дещо впросять, а дещо вкрадуть; А старці то вже... найчесніші та набожні... знають пісні набожні, та все по відпустах лише за людей моляться» [14, с. 307]. Загалом цей матеріал характерний для розповіді паломника про його подорож на відпуст, в якому значну кількість тексту присвячено опису природи, особистих вражень та самого місця паломництва й прочан. При тому частина заключного тексту мала інформативний характер та знайомила читача з різними видами жебраків, даючи їм, як виглядало, об'єктивну характеристику.

Чергова публікація «Образ Галицького Поділля» (зазначено, що вона взята «Із «Школи» Шеховича») [15]. У ній, згідно з назвою, наведено характеристику цього західноукраїнського терену. Насамперед, щоправда, лаконічно і в загальних рисах, окреслено природну західну межу цього регіону. Зазначено, що на відстані «В півтори милі за Золочевом, за Плугівською горою» [15, с. 308] можна зауважити зміни у ландшафті. Вказано, що гірський пояс, який йшов від Карпат на північний схід, «і становить берег Поділля» [15, с. 308]. Далі відзначено природні особливості подільських рівнин, розташованих східніше зазначеної межі, за якими тут і клімат холодніший, весна наступала пізніше, і сніги довше затримувалися. На відміну від подільських рівнин на заході більш горбиста місцевість, де розташовані Гогогри, Підгорецькі гори та Сасівські ліси, а ще

далі піски глинянські. Вказано, що головною рікою цього краю був Буг, який впадав у Віслу, яка спрямовувало свої води у Балтійське море. Відзначено, що місцевість на схід від цих місць мала зовсім інший вигляд, особливо після Озерної та Тернополя, де «зачинається правдиве Поділля, тягнуться плоскі... рівнини к Медоборським горам, а далі за Збруч на полудне, аж по українські степи» [15, с. 308].

Названо головні ріки цього краю — Серет, Гнізна, Збруч, Стрипа, які впадають в Дністер, русло якого простягалося аж до Чорного моря. Далі опис Поділля — великі села, віддалені одне від одного на кілька миль, обсажені вербами, які виглядають як оазиси серед степу жовтого збіжжя. Наголошено, що подільська земля дуже родюча, однак у ній вкрай мало лісу, а подоляни, як відзначено, зберігали трипільний спосіб обробітку землі — озимина, яровина, під пар. Наведено опис пасовищ й відзначено звичні заняття та привітність пастухів. Вказано на специфіку ґрунту, в якому брак вологи не сприяла великій кількості сіножатей. В окремому текстовому пасажі звернено увагу на степ. Село Пантелиха розташоване на стику Тернопільського та Бережанського округів, де у болотистих місцевостях водилася велика кількість диких птахів. Відзначено, що цей степ давав щороку таку велику кількість сіна, що з «цілого Поділля приводять сюди воли на літню пашу, щоби нарешті випаслися, а звідси ведуть їх до Войнилова, Калуша... або просто до Оломуца і Відня» [15, с. 311]. Названо навколишні села — Пантелиха та Заздрість. Описуючи береги річок, їх рослинність, красу, відзначено, що «тяжко знайти красшу околицю, як побережжя Серета і Гнізни» [15, с. 311]. Згадана також і Тербовля «із старим замчищем на стрімкій горі» [15, с. 312]. Загалом цей текст був найбільш насиченим краєзнавчими відомостями, ніж інші, й стосувався опису Опілля з відзначенням її природної межі.

Наступна публікація — «Руїни стародавніх замків на Поділля» [16] — мала таке ж походження, як і попередня, оскільки вказано, що вона взята «Із «Школи» Шеховича. В перших рядках відзначено, що причиною появи великої кількості замків в цих теренах була потреба захисту від татарських нападів. Перераховано населені пункти, де збереглися руїни цих споруд. Це Тербовля, Буданів, Сидорів, Залізці, Язлівці та ін., а далі наведено їх стан та опис.

Передовсім відзначено, що форма фортеці залежала від місцевості, на якій вона була споруджена. Відтак на височинах, горах зазвичай будували укріплені замки. В таких низовинних місцях, як у Золочеві, мури укріплювали насипними валами. Зазвичай замки були поздовжні з вежами на кутах, в яких містилися каземати для невольників. У подвір'ях розміщувалися військові залоги, а в часі нападів тут могли ховатися й місцеві мешканці. Посеред подвір'я розташовувалися криниці, в яких відстань до води, враховуючи висоту розташування замку, була зазвичай великою. При цьому відзначено, що замки, незважаючи на їх оборонне призначення, не завжди могли виконати свою функцію. Для цього наведено відповідний приклад. Так у 1672 р. «Капудан-баша в страшенім поході своїм від Кам'яння під Львів і Бучач, здобув силою замок в Буданові» [16, с. 313] й намагався знищити всіх, хто там знаходився, і гарнізон, і мирне населення. Разом з тим, відзначено й позитивні приклади захисту замку в Бучачі, де «Тереза Цетнер-Потоцька держалась тогди против всіх сил турків, котрі добули Бучач (очевидно мова про місто. — В. С.), доки договір Бучацький не положив кінця війни» [16, с. 313]. Згадано також славу й, як можна зрозуміти, успішну оборону замку в Теревівлі. Згодом, як наголошено, із припиненням татарських нападів потреба в замках відпала й вони почали перетворюватися на руїни. Як виняток названо замок у Золочеві, який перебудовано на солдатські казарми. Також відзначено, що зберігся й замок у Чорткові, приміщення якого використовувалися як камери для арештантів та сторожі. Крім того, згадано й замок у Залізцях, в окремих приміщеннях якого у зазначений час ще були мешканці. Однак і ця споруда зазнавала руйнувань. На завершення відзначено, що «межі всіма руїнами давніх замків на Поділля нема, видиться, величайшою, як Тербовельска» [16, с. 314]. Вказано, що він був розташований на стрімкій горі, що височіла над містом. Далі лаконічний опис: «Вилізши по крутій стежці на вершок гори, найдеш іно просторе пусте подвір'я, а в середині того ж криницю глибоку, але закидану камінням. Нема вже ніде ні кусника даху, ні сліду мешкання» [16, с. 314]. Згадано мури та башти зі слідами руйнування. Лише східна башта «малодоступна, бо побудована на самім краю спадистої гори, заховалася доси не ушкоджена, і хоч вона без даху, і та-

кож в землю запалася, то таки верх, порослий мохом і травою, ще ніде не вищербився. Мури тої башти широкі на кілька ліктів» [16, с. 314]. На завершення згадано розповіді про ймовірні підземні ходи, які вели «на мило від замку до кровинецьких лісів» [16, с. 314]. Цей матеріал мав виключно описовий характер, в якому звернено увагу на причину будови замків, пов'язану з татарськими нападами, наведено їх частковий перелік та приклади нападів турків, під час яких окремі замки не змогли виконати своєї оборонної функції, а також відзначено успішні дії захисників, що змогли втримати свої твердині від ворожих нападів. Крім того, окреслено тогочасний стан збережених замків.

У наступній публікації «Крехівський монастир (в Жовківському окрузі)» [17] наведено розповідь про цю відому й шановану християнську обитель. В перших рядках відзначено прекрасне розташування «Крехівського Василіанського монастиря» [17, с. 315], чим уточнено його церковну приналежність. Вказано, що він оточений із заходу та півдня листяними лісами та горами, а з півночі — простяглася рівнина, на якій розташоване село Крехів та протікала ріка Буг. Далі опис самого монастиря: «...повздожно-чотириугольний», з «осьмигранними башнями, укріплений мур окружає монастир з великим садом довкола, а перед брамою, увінчаною великою, камінною статуєю св. Николая, склепиться над глибокою фосою високий кам'яний міст» [17, с. 315]. Відзначено, що в центрі монастиря розташована, збудована з білого каменю, церква. Крім того, згадана дзвіниця та монастирські будинки. Відзначено, що ще донедавна тут був водогін, який з часом, через брак коштів на ремонт труб, став занедбаним, й не міг подавати воду в обитель. Далі лаконічні описи церкви, монастирського приміщення, бібліотеки, у якій знаходилися цінні староруські друковані та рукописні книги та копія листа козацького гетьмана Дорошенка. У цьому зв'язку наголошено, що ця обитель мала багато різних раритетів та історичних пам'яток: «Давніше було тут ще більше пам'яток: було іменно много зброї розличного рода, між котрою самих пушок і шмиговиць (очевидно назва старовинної вогнепальної зброї. — В. С.) 120; були чотири церкви і одна каплиця...» [17, с. 316]. Далі, після опису монастиря, звернено увагу на схід, де розташована гора Побійна з листяними й хвойни-

ми деревами. При цьому вказано, що, згідно з народними переказами, на ній знаходився довгий вал, що тут колись були бої, однак невідомо, хто саме прийшов на нашу землю, «якого народа діти зайшли аж в тую... сторону дошкуляти нашим прадідам, висисати майно нашої землі, того не означила ще доси докладно історія» [17, с. 316].

Крім того, відзначено чудові краєвиди, що відкривалися з висоти цієї гори. Відтак в художньому виразі подано їх опис: «Вид в північну сторону Побійни... величавий... під... горою розстелилася оком непереглядна розличнолиця, на заході прекрасними гір верхами обмежена рівня (рівнина. — В. С.)» [17, с. 317].

В наступній частині статті — короткий опис визначної події, яка збирала в монастирі велику кількість паломників. Відтак наголошено, що 20 і 21 травня щороку монастир наповнювався тисячами прочан, які, «приспівши на поклон перенесенню мощей св. Николая...» [17, с. 317]. Далі знову звернено увагу на історичні події. Насамперед інформовано, що монастир вів свою історію від 1620 року. І що за цей період відбулося дві пам'ятні події. Це облога монастиря військами Дорошенка й татар, та чума 1770 р., коли залишився в живих лише один монах, який на вежі й «посеред» сердечних молитов до Всевишнього «здоров заховася» [17, с. 318]. Ця розповідь не містила узагальнення чи відповідного висновку. Очевидно, її завданням було ознайомлення із Крехівським монастирем, його пам'ятками та пов'язаними з ним історичними подіями.

Завершували цю краєзнавчу частину дві статті, що стосувалися Наддніпрянської України. Перша з них «Степи» [18], із зазначенням: «За Гоголем» — стосувалася опису Херсонської, Полтавської та Єкатеринославської губерній. В перших рядках відзначено, що вони розташовані «... на Україні (й. — В. С.) розпростираються, почавши від Дністра аж геть за Дніпро по-над Чорне море..., далеко й широко луки й поля, на котрих не уздриш ні села, ні хати, тільки бурян і високу траву. Суть то українські степи» [18, с. 318]. В художній формі засвідчено, що цей край відзначався природним ландшафтом, де були лише коні. Вказано, що «Вся поверхність землі представляється зелено-золотим океаном, по котрім сверкають мільйони різних цвітів» [18, с. 318]. Серед рослинності згадані волошки та пшениця, яка, як відзна-

чено, невідомо звідки й взялася. Відзначено, що в цьому краю багато птахів: «по-під тонкі корені ширяють куропатви, витягнувши свої шиї, а воздух наповняють тисячі птичих голосів» [18, с. 318]. Згадано яструбів, диких гусей, чайок» [18, с. 319]. Та, після опису багатой рослинності, захопливий вигук: «Ех, степи, які ви хороші» [18, с. 319]. Відзначено, що із заходом Сонця степ змінювався. Міняв колір, ставав темно-зеленим, посилювалися аромати квітів та звуки цвіркунів, крики лебедів. Далі для формування цілісної картини відзначено, що незчисленний світ комашні «...наповнює траву; їх тряска, свист, кракання — все це звучно роздається серед ночі, очищається у свіжій нічній атмосфері і доходить до слуху гармонійним звуком» [18, с. 319]. На завершення, знову відзначаючи характерну ознаку степу, — відсутність дерев, все ж уточнено, що у прибережжі Дніпра виднілися ліси, що було доповненням до степової картини. Цей матеріал, написаний у художній манері, в загальних рисах знайомив читача з південним українським степом, відзначаючи його характерні особливості — багатство рослинності, птаства, комах; з тваринного світу відзначено лише коней та окреслено прекрасні мальовничі пейзажі.

Останній матеріал в цій умовній частині із назвою «Харківщина» [19] був підготований у форматі розповіді подорожного. Відтак автор розпочав з вражень, які міг отримати мандрівник, в'їжджаючи на Харківщину з боку Курської губернії. З емоційним піднесенням відзначив, що «а от як перехопишся через річку Харків, то хто-б не сказав, що це Божа сторона!» [19, с. 320]. А далі опис місцевості — сосновий бір, звідки шлях вів на Основу, «де батько наш Квітка увив собі зі своїх повістей такий прекрасний вінець, що до віку вічного зеленіти ме» [19, с. 320]. Знайомлячи читача з місцевістю харківщини, автор звернув увагу на корчму, до якої харків'яни та мешканці околиць сходилися у неділі та свята, щоб «розвеселити серце та забути горе своєї неволі» [19, с. 320]. Сказано, що народу збиралося «верстов на п'ять» [19, с. 320]. Гуляло міщанство, «дівчата у стрічках, у стяжках, молодіці у парчевих очіпках, у кармазинах [20], а козацтво у брилях, у чуйках [21] фабричного сукна, шовковими поясами попідперезувані; інші збилися біля музики, другі посідали купками, снідають, співають, бесіднують, регочуться, аж луна навкруги йде» [19, с. 320]. Далі, відзнача-

ючи гостинність харківчан, автор зазначив, що подорожній, який вирішить зупинитися, буде прийнятий до гурту, його почастують, піднісши на калиновій тарілці сало, кільце ковбаси, та побажають на дорогу гараздів.

Після того — знайомство з природою. Дорога привела у бір, в якому росли сосна, липа, дуб, клен, берест, кущі глоду, шипшини, після чого йшли ви долинки, яри з проваляям, так що голова могла закрутитися, коли б глянув вниз. Цю картину природи завершив автор емоційно-піднесеним пасажом: «Куди не глянь, все тебе чарує, привітає, все тобі усміхається. Здається, сама рідна мати наша Україна вийшла тобі на зустріч; то погляне на тебе гарячим сонцем, то притулиться холодним холодком з темного лісу, то промовить піснею, то озветься соловейком, жайворонком...» [19, с. 321]. Після того автор, продовжуючи розповідь подорожного, лаконічно окреслив краєвиди іншої сторони. Зазначив, що від'їхавши від Харкова на верст 20, починав змінюватися ландшафт, ліс ставав не таким густим. Змальовуючи краєвиди нової місцевості, згадав село Мережу з «церквами, дзвінницями, садами й левадами» [19, с. 321]. А далі — торговий шлях на Крим. При тому відзначаючи, що він був прокладений ще колись татарами. Поряд з цим наголосив, що по ньому «снуються фіри, на зустріч везуть шльонку [у примітці пояснено, що «шльонка єсть вовна з особливої породи овець» [19, с. 321]], шкіри, сіль, рибу; скриплять татарські гарби, запряжені буйволами й верблюдами. Із Харкова везуть всякий крам, машини, паровики...» [19, с. 321].

Цей матеріал, що завершував цю умовну краєзнавчу частину, як і попередні, відзначався і лаконічністю, і фрагментарністю опису місцевості, та художніми прийомами. Однак мав певну відмінність, оскільки окремі вирази та побудова тексту не давали належного уявлення про цей мальовничий край. Хоч основна увага була зосереджена на змалюванні місцевої природи, особливостей краєвидів, все ж, помітним були й пасажі, в яких у позитивному ключі дано характеристику місцевого люду, відзначаючи його гостинність, привітність, доброзичливість. У такому ж форматі, хоч і лаконічно, згадано село. Оповідь про торговий шлях мала інформативний характер.

Висновки. Огляд та аналіз краєзнавчих матеріалів, вміщених у першій просвітянській гімназійній

«Читанці», дає змогу окреслити відповідні узагальнення та висновки. Передусім варто відзначити особливість вказаних матеріалів, яка полягає в тому, що вони не готувалися спеціально для цього альманаху, а були зібрані упорядниками з різних видань й належали різним авторам. Ймовірно, винятком була сама перша стаття «Рідний край» яка, як можна зрозуміти, мала виконати роль і заголовка, і окреслити концепцію наступних текстів, які виконували чітко виражений краєзнавчий характер. Всі інші, як впливає з їхньої різноманітності, були підібрані упорядниками за принципом відповідності обраній темі, відтак, визначеним цілям і завданням. І це зрозуміло — підготувати, в короткому часі, відповідну кількість матеріалу (обсяг читанки — 464 с.) нереально. Та і не було потреби.

Відтак особливість полягала в тому, що цей матеріал не був цілісним викладом краєзнавчих відомостей, а фрагментарним інформуванням про ті частини, в основному, Галиного краю, та частково Наддніпрянської України, які були доступними упорядникам. При тому, очевидно, треба брати до уваги вузькі терміни, в які необхідно було вкластися упорядникам для укладання Читанки. Це, загалом, вплинуло на підбір тем, статей та їх відмінність з позиції і тем, і форм викладу матеріалу.

Відтак це дає змогу зрозуміти механізм формування альманаху. Визначальна роль у цьому належала упорядникам, які здійснювали підбір та групування матеріалу, що, своєю чергою, дозволяє збагнути їхній задум — що хотіли донести до читача та в який спосіб вони це реалізували.

Жанр цього читанкового посібника передбачав саме збірник різних текстів, підібраних для читання, що було важливою основою для навчального процесу. Відтак це вплинуло на характер текстів, їх зміст, тематику, спосіб викладу матеріалу, а відтак закономірну його частковість, фрагментарність. Інша особливість — це різні стилі від краєзнавчого, наближеного до публіцистичного, до художнього викладу матеріалу, а також використання історичних відступів. Тобто вказані тексти хоч і були об'єднані спільною тематикою, однак вони були різними за тематичним виразом, змістовим наповнення, способом викладу матеріалу, спрямуванням.

Це зумовлено тим, що характер та стиль публікацій залежали, передовсім, від творчого задуму, волі

та цілей їх авторів, а також упорядників, які підбирали відповідний текст та розміщували його у визначеній ними послідовності. Відтак за змістом, регіональними особливостями та способом й формою викладу матеріалу вказані публікації можна згрупувати у чотири умовні види публікацій, які вміщено з певною послідовністю, яка мала свої особливості.

Передусім значна частина матеріалів стосувалася опису та характеристики окремих теренів заселених українцями. Вони мали чітко виражений інформаційно-розповідний характер, як правило, у форматі заміток мандрівника, й знайомили читачів з характерними особливостями природи відповідних земель, з його населенням, характерними для нього видами діяльності.

Другий вид матеріалів стосувався історико-краєзнавчої тематики. Її започаткувала стаття «Забитки старини на Русі», в якій викладено загальну характеристику географічних, а головню історичних місць (урочищ, замків руїни....) та їх особливості. Це давало інформацію про край, його визначні місця, їх походження. А також це опосередковано вказувало, що наша країна містила, передовсім, історичні пам'ятки, відтак український народ мав давню історію.

Третій вид публікацій стосувався церковно-краєзнавчої тематики, яка знайомила читачів з важливими місцями для прощі. Вона присвячена відомим у Галичині святиням — Гошівському та Крехівському монастирям.

У низці публікацій, що складав їх четвертий вид, в основу покладено художній стиль та емоційно-піднесений опис, спрямований на душевно-емоційне сприйняття матеріалу, насамперед опису природи, місцевості, людей, їхніх особистісних рис та як представників громади, співгромадян. Автори в такому форматі описували різноманіття, красу та багатство краю його природи. Це свого роду ода природі рідного краю, його різних теренів.

При цьому необхідно відзначити, що майже в усіх текстах, незалежно від їх змісту та тематики, вміщено, що кидається в очі, історичні відступи, що стосувалися місцевостей, пов'язаних з визначними подіями, особистостями, політичними центрами в основному стародавньої Русі та козацтва.

Відтак аналіз всього масиву матеріалу дає змогу стверджувати, що творці альманаху прагнули окрес-

лити всі українські етнічні землі, й змогли це зробити, наскільки їм це дозволив наявний матеріал. Беручи до уваги крайні частини української землі, то виглядає так, що упорядники прагнули подати максимально можливу й доступну інформацію про українські етнічні землі, виділяючи тією чи іншою мірою відповідні регіони. При цьому подано відомості про західні та східні й південні етнічні межі.

Прагнення формувати любов до рідного краю визначило відповідні теми та форми їх подачі. Перевсім застосування художніх підходів опису краси природи рідного краю та позитивного трактування людей, земляків.

На завершення доцільно уточнити, яке значення мали проаналізовані матеріали як цілісний краєзнавчий тематичний масив. Беручи до уваги фахово-дидактичну специфіку альманаху, то логічним є запитання, які ж це відомості отримали учні гімназії, ознайомлюючись із цією частиною «Читанки» й на що вони були спрямовані?

Окреслюючи значення цього краєзнавчого матеріалу, насамперед, доречно відзначити, що він стосувався двох площин — підтримки першої української Академічної гімназії, а також популяризації матеріалів з предметів, які не мали належного розвитку й поширення в зазначеному часі — вітчизняної географії, частково етнографії та історії, що виходило за межі лише однієї гімназії й мало загальноукраїнське значення. Відповідно важливо окреслити, що саме отримали тогочасні гімназисти, ознайомлюючись із цим умовним краєзнавчим підрозділом?

Очевидно, що цей дидактичний матеріал був, передусім, важливим у контексті його прямого призначення — для вправлення учнів у читанні. Однак, поряд з цим, ознайомлюючись із наведеним матеріалом, гімназисти отримували доступ до відомостей краєзнавчого характеру з вітчизняної географії та історії, що в окресленому часі мало особливо важливе значення.

У цьому зв'язку, насамперед, доречно відзначити, що у заголовній статті «Рідний край» наведено, фактично, цілісний матеріал із певними деталізаціями, прив'язуючись до річок, який пояснював, що таке етнічна територія на основі базового критерію, яким був край, населений русинами. Крім того, учні отримали хоч дещо узагальнені, а, все ж, менш-більш зрозумілі їм географічні межі, які сягали від Вислока

(річка у Польщі, притока верхньої Вісли. Бере початок в Низьких Бескидах на Лемківщині) на Заході до Дону на Сході, та від Прип'яті і середнього Дніпра аж до Карпат і Чорного моря на півдні.

Це означало, що учні гімназії в умовах відсутності сформованого належним чином предмету, такого як вітчизняна географія, могли по карті простежити територіальні межі рідного краю. Крім того, отримали, щоправда в загальних рисах, інформацію про його природні багатства та особливості. Також, подавши характеристику рідної землі, спираючись на три основні ріки: Дністер, Буг та Дніпро з притоками та розташованими на їхніх берегах містами, гімназисти в умовах, коли етнічні землі були розділені політичним кордоном, могли сформувати менш-більш цілісне уявлення про землі, населені русинами. У цьому зв'язку важливим був перелік руських земель — Покуття, Волинь, Поділля, Україна, із зазначенням їх геолокацій. Відтак у цій статті, як також у матеріалах про Наддніпрянську Україну, реалізовано ідею соборності України, розділеної на той час політичним кордоном.

Частина матеріалів ознайомлювала юних читачів, передусім, із Західним краєм, що було закономірним, оскільки саме такий матеріал був найбільш доступним. Відтак учні отримали інформацію, оповіді про Карпатські гори, про Верховину, а також Опілля, Галицьке Поділля, про особливості їх земель, про особливості й відмінності їх природи, характеристику місцевих мешканців та видів їх занять. Найповнішими були описи місцевостей, які сягали від Зборова, Золочева до Львова, Перемишля, Сянока, Добромиля. Окремої уваги заслуговували описи Гошівського та Крехівського монастирів. Наведені у «Читанці» описи Наддніпрянщини стосувалися лише південного українського степу та Харківщини. Це формувало уявлення гімназійної молоді про природу, красу цих східних українських країв, людей, їх привітність, гостинність, доброзичливість.

Разом з тим гімназисти отримали наведені в посібнику лаконічні історичні відомості про Галицько-Волинське князівство, наголошуючи на його могутності, силі, переможній боротьбі проти загарбників, на його успішному економічному й вільному житті, багатстві, заможності передусім тогочасних міщан. Також згадано Січ, Київ як столицю великих князів, заснування якого, за припущенням, віднесено до

античних часів, коли греки контактували ще зі скіфами. Наголошуючи на історичній тягlostі та величчості града, наголошено, що коли до Києва тисячу років перед тим прибув Рюрик, то вже тоді це було великим, багатим, важливим торговим містом з горожансько-республіканським устроєм. Відзначено прийняття Володимиром Великим християнства, що позитивно вплинуло на розвиток ремесла, будівельної справи, загалом розвитку камінного будівництва. Крім того, згадані столиці удільних князів: Звенигорода, Львова — заснованого князем Левом, сином короля Данила, Володимира Волинського — столиці руського Володимирського князівства, та Белз.

Важливим, з огляду на специфіку періоду, коли в краї домінували неукраїнські традиції та віддавали шану не українським історичним особистостям та видатним діячам, важливими були про них згадки. Відтак, у низці статей згадано про О. Довбуша, також про М. Шашкевич, який, як відзначено, розбудив дух народний серед галичан та вказав напрям розвитку країнам, а загалом народу, тобто «руський родині», Іоанна Лаврівського та Іоанна Снігурського, князя Лева Даниловича, гетьмана Д. Дорошенка, Г. Квітку-Оснотенка. Поряд з цим гімназисти, ознайомлюючись з описами замків у західному регіоні, з причинами їх появи, також про напади турків, про оборону краю, отримували доступ до хоч і фрагментарних, але, все ж, відомостей з вітчизняної історії.

Важливими з огляду ознайомлення з рідним краєм були описи із застосуванням художніх підходів, українських теренів — Карпат, Верховини, південних степів, Харківщини. Це, враховуючи емоційно-піднесений виклад матеріалу, було вагомим чинником не лише для ознайомлення, але й позитивного емоційного сприйняття рідного краю, окремих його територій, для гімназійної молоді.

Наведені матеріали мали спільний краєзнавчий та етнографічний предмет, структуру, відтак дидактичні цілі — 1) ознайомлення з краєм, його різними частинами та їх особливостями, зокрема з мешканцями, їх видами занять; 2) за допомогою художніх підходів, творення вербальних образів, передусім природи, високої естетичної вартості сприяло формуванню любові до рідного краю, його краси, привабливості; 3) історичні пасажі сприяли формуванню історичних

відомостей про весь край, його минувшину, що було творенням основи для вивчення й популяризації вітчизняної історії в неоднозначних тогочасних умовах. Загалом формування поінформованості про весь край, його красу та складові частини.

Загалом цей краєзнавчий матеріал був важливим джерелом відомостей про рідний край, його географічні межі, людність, його види занять та про історичні події, видатних особистостей, пов'язуючи їх з відповідними місцевостями. Це дослідження є важливою складовою частиною для подальшого вивчення вказаної гімназійної «Читанки», а також дидактичних матеріалів, виданих Товариством «Просвіта», й загалом започаткуванням видавничої справи в Україні народною мовою на інституційному рівні.

1. *Руска читанка для низшихъ клясъ середнихъ шкулъ*. Часть I. Накладом товариства «Просвіта». Львів, 1871. 464 с.
2. Денис з Покуття [Ільницький В.]. *Руский край*. *Руска читанка для низшихъ клясъ...* С. 286—290.
3. Пашук В. Перша просвітня читанка (1871). *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Пам'ятки писемності та культури: вивчення, збереження, популяризація»*. Одеса, 2025. С. 185—190.
4. Денис з Покуття [Ільницький В.]. *Забитки старини на Руси*. *Руска читанка для низшихъ клясъ...* С. 291—292.
5. Устиянович М. *Гостра Кічирка*. *Руска читанка для низшихъ клясъ...* С. 292—293.
6. Устиянович М. *Хід до писаної керниці*. *Руска читанка для низшихъ клясъ...* С. 294.
7. *Водоспад Прута коло Дори*. *Руска читанка для низшихъ клясъ...* С. 295—296.
8. Устиянович М. *Красота Верховини*. *Руска читанка для низшихъ клясъ...* С. 296—297.
9. Соколик Н. *Від Зборова до Львова*. *Руска читанка для низшихъ клясъ...* С. 297—300.
10. Колодій — колісник, каретник. *Етимологічний словник: у семи томах*. Т. 2. Київ, 1985. С. 517.
11. Сокирник. *Великий тлумачний словник*. Київ, 2005. С. 1353.
12. Соколик Н. *Перемишль (З подорожніх заміток Опілянина)*. *Руска читанка для низшихъ клясъ...* С. 300—302.
13. Соколик Н. *Подорож через Сяноцке (З подорожніх заміток Опілянина)*. *Руска читанка для низшихъ клясъ...* С. 302—305.
14. Ворона Ю. *Гошів. (Уривок з описів подорожнього)*. *Руска читанка для низшихъ клясъ...* С. 305—308.
15. *Образ Галицького Поділля*. *Руска читанка для низшихъ клясъ...* С. 308—312.

16. Руїни стародавніх замків на Поділлі. *Руска читанка для низшихъ класъ...* С. 312—314.
17. Гавришкевич И. Креховський монастир (в Жовківськѣмъ окрузі). *Руска читанка для низшихъ класъ...* С. 315—318.
18. Степи (За Гоголем). *Руска читанка для низшихъ класъ...* С. 318—319.
19. Строженко О. Харківщина. *Руска читанка для низшихъ класъ...* С. 320—322.
20. Кармазин. *Словник української мови*. Т. 4. Київ, 1973. С. 107.
21. Чуйка. *Словник української мови*. Т. 11. Київ, 1980. С. 380.

REFERENCES

- (1871). *A Ukrainian reader for the lower grades of secondary schools* (Part I). Published by the Prosvita Society. Lviv [in Ukrainian].
- Denys z Pokuttia [Il'nyts'kyj, V.]. (1871). Rus region. *A Ukrainian reader for the lower grades of secondary schools* (Part I, pp. 286—290) [in Ukrainian].
- Pashuk, V. (2025). The First Educational Reader (1871). *Materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference with International Participation «Monuments of Writing and Culture: Study, Preservation, Popularization»* (Рр. 185—190). Odesa [in Ukrainian].
- Denys z Pokuttia [Il'nyts'kyj, V.]. (1871). Antiquities in Rus. *A Ukrainian reader for the lower grades of secondary schools* (Part I, pp. 291—292) [in Ukrainian].
- Ustyianovych, M. (1871). Hostra Kichirka. *A Ukrainian reader for the lower grades of secondary schools* (Part I, pp. 292—293) [in Ukrainian].
- Ustyianovych M. (1871). The path to the Pysana Kernytsia. *A Ukrainian reader for the lower grades of secondary schools* (Part I, p. 294) [in Ukrainian].
- (1871). Pruta Waterfall near Dora. *A Ukrainian reader for the lower grades of secondary schools* (Part I, pp. 295—296) [in Ukrainian].
- Ustyianovych, M. (1871). The beauty of Verkhovyna. *A Ukrainian reader for the lower grades of secondary schools* (Part I, pp. 296—297) [in Ukrainian].
- Sokolyk, N. (1871). From Zboriv to Lviv. *A Ukrainian reader for the lower grades of secondary schools* (Part I, pp. 297—300) [in Ukrainian].
- Kolodij. (1985). *Etymological dictionary: in seven volumes* (Vol. 2, p. 517). Kyiv [in Ukrainian].
- Sokymnyk. (2005). *Big explanatory dictionary* (Р. 1353). Kyiv [in Ukrainian].
- Sokolyk, N. (1871). Przemyśl (From Opilyanin's travel notes). *A Ukrainian reader for the lower grades of secondary schools* (Part I, pp. 300—302) [in Ukrainian].
- Sokolyk, N. (1871). Journey through Syanotsk (From Opilyanin's travel notes). *A Ukrainian reader for the lower grades of secondary schools* (Part I, pp. 302—305) [in Ukrainian].
- Vorona, Yu. Hoshiv. (1871). (Excerpt from the traveler's descriptions). *A Ukrainian reader for the lower grades of secondary schools* (Part I, pp. 305—308) [in Ukrainian].
- (1871). Galician Podillia's image. *A Ukrainian reader for the lower grades of secondary schools* (Part I, pp. 308—312) [in Ukrainian].
- (1871). Ruins of ancient castles in Podillia. *A Ukrainian reader for the lower grades of secondary schools* (Part I, pp. 312—314) [in Ukrainian].
- Havryshkevych, Y. (1871). Krekhiv Monastery (in Zhovkva District). *A Ukrainian reader for the lower grades of secondary schools* (Part I, pp. 315—318) [in Ukrainian].
- Steppes (Gogol). (1871). *A Ukrainian reader for the lower grades of secondary schools* (Part I, pp. 318—319) [in Ukrainian].
- Strozhenko, O. (1871). Kharkiv region. *A Ukrainian reader for the lower grades of secondary schools* (Part I, pp. 320—322) [in Ukrainian].
- Karmazyn. (1973). *Ukrainian language dictionary* (Vol. 4, p. 107). Kyiv [in Ukrainian].
- Chujka. (1980). *Dictionary of the Ukrainian language* (Vol. 11, p. 380). Kyiv [in Ukrainian].